

פרסוניפיקציה של בעלי חיים כדרך להעברת

מסרים בספרות ילדים

ד"ר רבקה גרון

פתיחה

כשאנחנו מדברים על בעלי חיים בספרות ילדים, אנחנו מדברים על בדיון, על בריאת עולם פיקטיבי, שנשמך בחלקו על הקיים בריאליה, אך מוסיף גם עוד זווית, שבה מקבלים בעלי החיים אפיונים אנושיים.

הסבר מושכל לתופעה זו אנו מקבלים מפי פיאז'ה בספרו **תפישת העולם של הילד** (פיאז'ה 1969), שבו הוא מציין כי תודעת האני של הילד הקטן לקויה (עמ' 110-111) והוא מטשטש את התחומים בינו לבין העולם שמחוצה לו ומפעיל שני מכאניזמים: אנימיזם (הנפשה) ופרסוניפיקציה (האנשה).

באנימיזם הוא נוטה לייחס רוח חיים, תודעה ותחושה לאובייקטים דוממים. ואילו בפרסוניפיקציה הוא מעניק לכול סגולות אנוש: לחי, לצומח, לתופעות הטבע. בדרך זו הוא חש בבית גם במצבים לא מוכרים ובסיבוכים שהמציאות מזמנת לו.

אפיונים אלו הם כנראה מהסיבות לפופולריות הרבה של סיפורי החיות בקרב הקוראים הצעירים, הן בסיפורים הריאליסטיים המתארים באותנטיות את חיות הבר בנאות מגוריו של איש הטבע סיטון תומפסון (תומפסון, 1913) והן ביצירות הבדיוניות, שבהן מקבלות החיות כושר דיבור ושאר תכונות אנושיות, כגון, **ספר הג'ונגל** של רודיארד קיפלינג (קיפלינג, 1894), שבו חי ילד עם דובי טוב לב, ברדלס אמיץ ונאמן, שועל ערמומי וכיוצא באלה.

בדרך זו, לדעת ס' יזהר (יזהר, 1982) הופך המפגש בין השניים, הקורא והיצירה, ל"הידברות בלתי פוסקת בין החומרים והאמצעים המעצבים את

מציאות היצירה ובין דמיונו של הנמען, היוצר מציאות משלו. " (שם, עמ' 84).

ומכאן כוחו ועוצמתו של אותו מפגש.

ארנה גולן בספרה **בין בידין לממשות** (גולן, 1984) מוסיפה לפן זה של סיפורי החיות גם את תכלית הכתיבה של היוצר, הסופר, שבא לטעמה, "להורות את הקורא, ללמדו על המציאות הממשית, אינפורמציה עובדתית וביחוד מוסר השכל." (עמ' 103).

ברשימה זו אנסה לבחון לקט יצירות נבחרות שבמרכזן עומדים בעלי חיים מואנשים, שמתמודדים בדילמות חברתיות מצויות, ומעבירים אל הקורא מסרים ערכיים, ביניהם אהבה ושייכות כצורכי יסוד, קיום ידידות אמת למרות שוני קיים, אמון בעצמי ולא רחמים עצמיים, התחשבות בצורכי הזולת, הזכות להיות אתה עצמך, החופש לחיות על פי בחירה, ועוד ועוד.

ואלו היצירות לפי סדר הדיון:

ארתור / אמנדה גרהם

נשיקה לשפונזה / ליה נירגד

העופר המסכן / עודד בורלא

מיליגרים / נורית זרחי

תום החתול הכחול / יפה טלרק

ניקולאס, איפה היית? / ליאו ליאוני

הדבורה דבורה / נתן זך

הצב שמיל-שמלאי / שלומית כהן-אסיף

הדג שלא רצה להיות דג / ליאו ליאוני

חברים טובים / עודד בורלא

מעשה בעופר איילים / עי הלל

דירה להשכיר / לאה גולדברג

גיליתי חתולה בסבך / נורית זרחי

להלן המסרים המרכזיים שיידונו ביצירות:

א. כל אחד זקוק לאהבה ולשייכות, צורכי יסוד ראשוניים

• ארתור מאת אמנדה גרהם

ארתור, כלב חום רגיל, מוצע למכירה בחנות החיות של הגברת המבר, אך איש אינו מעוניין בו. "כל הכלבים האחרים נמכרו, מכיוון שכלבים היו חיות מחמד אהובות ומבוקשות – כל הכלבים, חוץ מארתור. הוא היה רק כלב חום רגיל, שרצה מאוד בית עם זוג נעלי בית ישנות ללעיסה."

ארתור הוא דמות מואנשת, הוא כלב שנושא שם אנושי והתנהגותו היא התנהגות אנושית. הוא רואה את עצמו כחלק ממשפחה, קָמָה לאהבה ולליטוף ומגייס אנרגיה על מנת לזכות בהם. הוא מתנסה בחוויה מתמשכת של אדישות ודחייה מצד סביבתו, אך אינו נכנע. הוא נאבק כדי לשאת חן, בתחילה באמצעים חיצוניים של התחפשות לאחר, ומאוחר יותר הוא חוזר להיות רק כלב חום רגיל.

הילדה הקטנה שקונה את ארתור מביאה את המפנה הדרמטי בסיפור, אם כי אין לראות בו מפנה יחיד. למעשה יש כאן שני מפנים: א. במישור הפנימי – ארתור מגיע למסקנה שעליו להיות הוא עצמו, לטוב ולרע. ב. במישור החיצוני – הוא אכן זוכה ליחס אוהב כמו יתר חיות המחמד.

• נשיקה לשפונזה מאת ליה נירגד

שפונזה הגירפה מתקנאת במיכאל על שקיבל מאביו נשיקה, ומיד רוצה גם היא לקבל נשיקה כזאת. היא פונה לסובבים אותה – הכלבה בימבוץ, החתול אוסקר – אך שניהם נרתעים בשל גובהה העצום.

שפונזה ממשיכה בחיפושיה אחר מנשק פוטנציאלי, והפעם הילד מיכאל הוא הכתובת לבקשתה. בלא היסוס מסכים מיכאל לתת לה נשיקה, אך מתברר שמשימה זו, שנראית כה פשוטה, איננה כזאת כלל ועיקר. הוא

מתמתח ומתמתח, עומד על קצות האצבעות, אבל כשזה אינו מועיל, הוא מביא כיסא, שולחן, מיטה, מערים אותם זה על גבי זה, עולה עליהם, ואף על פי כן אינו מגיע. עצוב הוא יושב מתחת לעץ וחושב וחושב, ולבסוף מוצא פתרון. הוא מטפס על העץ הגבוה ומצליח להגיע אל לחיה של ידידתו. שפונזה היא דמות מואנשת שמחפשת מישהו שיאהב אותה. היא אינה מסתפקת בסתם נשיקה ומחפשת גם רוך ונועם, שאותם היא מקבלת ממיכאל.

גם גישה למציאות היא כשל ילד קטן, שרצונותיו חוצים גבולות של זמן, מקום ומרחק. כמוהו אין היא מסוגלת לדחות סיפוקים וחשה מאוכזבת כשבקשתה אינה מתמלאת מיד, ומאושרת כשזו מתממשת בידי מיכאל.

אין ספק שהסיפור משדר את המסר, שבכוחה של אהבה אפשר להשיג את הבלתי אפשרי.

ב. קשר אמיתי בין חברים אינו נזקק לחיזוקים חיצוניים

• הארנב ממושי מאת שלומית כהן-אסיף

ממושי הארנב מתנסה לראשונה בהתרחקות מהבית ובגילוי העולם מחוצה לו, אך בעיקר בגילוי סודות החברות הנכונה. בדרכו העצמאית הוא מצליח לפגוש חברים בדמותם של הקיפוד, הלטאה והצב, שמבקשים את קרבתו רק בשל הבלונים שבידו, ונוטשים אותו כשאלה מתפוצצים. עצוב ומאוכזב ממושי שוב נשאר לבדו, לאחר שקיבל את השיעור הראשון שלו ביחסי חברה. לשמחתו הגדולה, לא היה זה השיעור האחרון. הפרפר לומי, שאותו הוא פוגש מאוחר יותר, מלמדו כי אפשר גם אחרת. בניגוד לחברים הקודמים הוא מוכן להיות חברו גם בלא כל תמורה. אין ספק שסיום זה אופטימי ונושא מסר אוניברסלי של ידידות אמת.

ג. אם יש לך בעיה – התמודד איתה, אל תרחם על עצמך!

1. "העופר המסכן", כתב וצייר עודד בורלא, **בתוך הבחץ**, עם עובד, 1978
2. **מיליגרום**, כתבה: נורית זרחי, איירה: רוני טהרלב, ידיעות אחרונות, 1997
3. **תום החתול הכחול**, כתבה וציירה: יפה טלרקס, הוצאת נגה-קט, 1990

• העופר המסכן מאת עודד בורלא

במרכז הסיפור עומד עופר צעיר שמפגין התנהגות אנושית לכל דבר. הוא מבין שהוא בעל מוס, מביע את צערו בבכי רב ופועל מתוך תחושה של רחמים עצמיים, עד כדי רצון שלא לחיות. מתוך ייאוש הוא בורח מהבית ובדרך מתרחשים דברים שמשנים את תחושתו כלפי עצמו.

הוא נפגש עם בני מינו ולומד כי איננו יחיד במערכה – ישנם עוד כמוהו שהתמודדו והצליחו בחיים למרות בעייתם. הכול תלוי ביחס שלך כלפי עצמך וכלפי הבעיה שלך.

מוקד הסיפור ושיאו מתרחש בפגישת עופרי עם המנהיג שעמד על צוק גבוה ונראה בעיני עופרי גדול ויפה, וגיבור, וחזק, אך "כשפנה המנהיג ללכת, ראה עופרי שהוא צולע."

אין ספק שעופרי קיבל את שיעור חייו.

• מיליגרום מאת נורית זרחי

"מיליגרום" הוא סיפור שמציג התמודדות עם קשיים. מיליגרום היא ג'ירפה צעירה שלומדת את העולם תוך מגע ישיר עמו. היא מתנסה בחיים של חריג שמגבילים אותה, אך מבליטים אותה מעל כולם.

מיליגרום פונה להורים בחפשה תמיכה כלשהי, אך בלא הצלחה, וכך לבדה היא נותרת בחושך מול חיות הטרף היוצאות לחפש אוכל. היא פוחדת

לפתוח את פיה, כי ממילא לא יצא משם שום קול, אך בניגוד למצופה, בוקע מפיה קול חזק שאומר: "הסתלקו!"

מבוהלות מההפתעה שניחתה עליהם, נמלטות החיות אל תוך הגיונגל.

הגירפה הקטנה הבינה, שבקול החדש שמצאה היא יכולה

לצרוח,

לבכות

ולהגיד.

והיא צחקה.

הסיפור אופטימי, ויש בו מסרים אוניברסליים של תקווה ושל ניצחון

החלש על החזק.

• תום החתול הכחול מאת יפה טלרק

תום נולד כחול, שונה בצבעו מכולם. הכול סולדים ממנו. המשך הסיפור מוכיח, ובגדול, ששונות אינה מכת טבע, והיחיד השונה יכול לזכות בהערכה למרות שונותו. כך קורה לתום, החתול הכחול, שמפתיע וגורם לכל אלו שהתרחקו ממנו, להתגאות בו.

תום מבין שהוא מסוגל לעשות משהו, והמשהו הזה הוא מוסיקה, שגורמת לו הנאה רבה. הוא מתמסר לנגינה למורת רוחם של הוריו ולמרות לעגם של חתולי השכונה. לאחר זמן לא רב הוא מצליח להקים להקה ולבוא ולהופיע בשכונתו, כמובן לגאוות כולם. ומן הבמה, בעודו באור הזרקורים, הוא קד קידה לפני הקהל הנלהב ומסיים בשיר קטן:

היו חלומות שחלמתי / כל חיי בכוחי האמנתי,

היום לפניכם אני כאן, / – עובדה –

חתול מאושר וכחול קד קידה.

ד. התחשבות בצורכי הזולת היא תנאי לחיים במשותף, כמו שהדבר בא

לידי ביטוי בסיפורים:

ניקולאס, איפה היית?, כתב ואייר ליאו ליאוני, תרגמה: עדנה קרמר,
ספריית הפועלים, 1993
גיליתי חתולה בסבך, כתבה נורית זרחי

• **ניקולאס, איפה היית? מאת ליאו ליאוני**

במרכז הסיפור שתי קבוצות הנאבקות על מרחב חיים אחד: האחת –
עכברוני שדה כעוסים שנותרים ללא גרגרי יער למאכל, והשנייה – ציפורים
שאכלו את הגרגרים.

סיטואציה זו מביאה את העכברונים הכעוסים להחלטה לצאת למלחמה
נגד הציפורים החצופות. אבל אחד מהם, הנושא את השם ניקולאס, מחליט
לצאת לדרך שונה והיא – לחפש דרך אלטרנטיבית לקיום הוגן, למצוא
חלקת שדה שטרם זכתה לביקור הציפורים. בדרכו אל היעד הוא עובר
הרפתקאות שונות, שמלמדות אותו פרק בחיים עם אחרים. הוא נופל אל
תוך קן גוזלים מנומנמים שמציעים לו, להפתעתו, אירוח מלא בביתם
(כמובן, בסיוע אמא ציפור).

הסיפור שלפנינו מנסה להעביר מסרים חברתיים שקשורים בתנאי
היסוד לדו-קיום בין אויבים. ניקולאס העכבר, בחפשו אחר מרחב מחיה
משותף, לומד שמרחב משותף מחייב התחשבות בצרכי הזולת.

• **גיליתי חתולה בסבך מאת נורית זרחי**

השיר עוסק ב"חתולה רזה ועלובה" שמסתתרת בתוך סבך, בעוד שני ילדים
מנסים להוציאה משם, ילד ילד בדרכו שלו.

השיר כולו סובב על ציר של חיפושי דרך לתקשר עם החתולה על מנת
להוציאה ממקום מחבואה – החל בקריאה בשמה, המשך בניסיון למשכה
בכוח, ועד להנחת כלי עם חלב סמוך למקום הימצאה. במקביל אנו עדים
לתגובותיה השונות של החתולה, החל בשריטת הילדים ועד להליכתה
בעקבות אחד מהם אל ביתו.

השיר שלפנינו הוא שיר שמציג ניסיון של קשירת קשר עם חתולה, שתחילתו בהפעלת כוח פיסי כלפיה וסופו בהגשת מזון לאותה החתולה עצמה. שני אלו מלמדים את הקורא שכדי להביא להיענות אצל הזולת, יש להתחשב גם בצרכיו שלו, ולא רק בצרכיו של הילד.

ה. לכל פרט זכות בחירה באשר לסגנון חייו:

הדבורה דבורה מאת נתן זך. צייר: אבנר כץ, ספרית הפועלים / הקיבוץ המאוחד, 2001.

• הדבורה דבורה מאת נתן זך

הדבורה דבורה היא דמות שנושאת שם אנושי, והתנהגותה היא התנהגות אנושית. היא מתנסה בתהליך מתמשך של חיפוש אחר מסגרת שתעניק לה הגנה וביטחון, בלא שתבטל את עצמאותה.

בששת הניסיונות הראשונים היא נדחית בידי בעלי החיים השונים בשל אי התאמתה. לבסוף, משנמצא לה מקום מתאים, מתברר שיהיה עליה לוותר על ייחודה, להיכנע לכלל ולפעול על פי תכתיבים שאינם מתאימים לתפיסתה את החיים.

בסופו של דבר היא מגיעה להכרה בדבר השייכות הנכונה – זו שהטבע הועיד לה. השדה הפתוח הוא המקום המתאים למי שאינו מסוגל לחיות במסגרת התובעת קונפורמיות מלאה. אין ספק שהדבורה דבורה, לפי זך היא ביטוי ממשי לאינדיבידואל הקיצוני, הדוגל בחיים ללא מסגרת מחייבת, שמירה על ייחודיות הפרט ומתן אפשרות לחופש ביטוי.

ברמה הסמלית אפשר לראות בדבורה ביטוי למשורר-האמן, הפתוח לעולם סביבו תוך ניסיון לקיים עמו מגע, מבלי לטשטש את זהותו. האמן, אומר זך, חייב להישאר צמוד לעמדה של חופש על מנת שיוכל להגיב על סביבתו על פי תפיסת עולמו.

לסיפור מסר אוניברסלי של חופש ושל אמת אישית.

ו. לבטי זהות, ייחוד וקבלה עצמית – היה עצמך לטוב ולרע, כפי שמופיע
בסיפור:

הצב שמיל שמלאי, כתבה ש' כהן-אסיף, ציירה: הילה חבקין, ספרית
הפועלים, 1998.

• **הצב שמיל שמלאי מאת ש' כהן-אסיף**

הצב שמיל הוא דמות בעלת אפיונים אנושיים. היא מדברת, מרגישה,
מביעה את רצונותיה ואף פועלת למימושם.

שמיל מתקנא באחרים ושואף להיות כמותם. הוא מוכן לוותר על הדבר
המייחד אותו על מנת לזכות בדבר שמייחד אחרים – היכולת לעוף, להיות
צב מעופף. בסיומו של סיפור הוא נוכח לדעת שקשה לו לממש את שאיפתו.
הוא לומד מניסיונו שמוטב לו לנצל את מה שיש לו באופן טבעי וליהנות
ממנו, ולא לשאוף לשנות את הטבע, דבר שמתברר לו שהוא בלתי אפשרי.
השריון, המאפיין הבולט ביותר של צביותו, שעליו היה שמיל מוכן לוותר
בקלות כזו, קרי על זהותו, הופך בסוף הסיפור ללוח הפרסום של אותה
הזהות.

המסר העולה מהסיפור הוא **היה עצמך – לטוב ולרע!!!**

ז. **קיום יחסי חברות למרות השוני בין חברים, בסיפורים:**

1. **חברים טובים**, כתב ואייר: עודד בורלא, הקיבוץ המאוחד, 1968.

2. **כספיון, הדג הקטן**, סיפר וצייר פאול קור, דביר, 1990.

• **חברים טובים מאת עודד בורלא**

נושא הסיפור הוא חברות במשמעותה האמיתית, שאינה מותנית בהבדלים
של צבע, גודל, אופי והבדלים נוספים.

ביצירה שתי דמויות ראשיות הפועלות במקביל, שתיהן מעסיקות את הקורא במעשיהן, בגורלן ובעולמן הפנימי, ולבסוף אף מעוררות את אהדתו. הדמות האחת היא נם-נס, גור פנתרים שחור שניזון מן החי, וטורף גם איילות שחיות בטבע. הדמות השנייה היא רך-רך, עופר איילים עדין, שניזון מן הצומח. סוף הסיפור מלמד על פתרון בעייתם של נם-נס ורך-רך:

ועוד ימים רבים היו נם-נס ורך-רך חברים טובים, על אף שהיו שונים בצורתם ובצבעם ואכלו מאכלים שונים.

זהו המסר שאותו רוצה בורלא להנחיל לקוראיו, מתוך כוונה לעוררם לחשוב על תופעות חברתיות ואישיות שקיימות בעולם, תופעות שמבדילות בין אדם לחברו, תופעות שאין בהן לשמש מכשול לקיום יחסים קרובים.

• כספיון, הדג הקטן. מאת פאול קור

כספיון הוא הדמות המרכזית בסיפור. ממדיו המצומצמים אינם מפריעים לו לעשות מעשים גדולים. הוא עצמאי, איננו נרתע מהתמודדות עם הלא נודע, מעז לשחות כנגד הזרם, חוקר, בודק, ולכן קורים לו דברים מיוחדים. יחסיו עם הלווייתן כמעט בלתי אפשריים. הלווייתן עצום הממדים הוא טורף, ואילו כספיון הוא קטנטן וחסר אונים. הבדלים האלה מיטשטשים במישור הרגשי, כי לשניהם יש רגשות – הם כואבים בצר להם ושמחים כשטוב להם. שניהם דמויות מואנשות.

הדג הקטן מנסה את כוחו בלהיות לבד במרחב החיים הגדול, תוהה בפליאה ראשונית על הנעשה סביבו, ומתמודד בהצלחה עם בעיות, אפילו הן לא שלו. הוא פתוח, מלא רגש ומוכן לעזור. הלווייתן אף הוא חווה חוויה קשה של אובדן ונזקק לתמיכה. הדג הקטן מצליח לסייע בפתרון בעיותיהם של חזקים ממנו ולהוכיח גבורה.

ח. הקשר לסביבה הטבעית וחוסר יכולת להינתק ממנה

החופש המאפיין כל יצור חי, על אחת כמה וכמה בעל חיים שחי במרחבים מופיע בסיפור "מעשה בעופר איילים", מאת ע' הלל, בתוך: **הספר הגדול של ע' הלל**.

הסיפור בנוי משלושה חלקים:

בפתיחה אנו מתוודעים קונקרטיים אל הנפשות הפועלות, והאירוע המרכזי הוא מציאת העופר והבאתו לילדים בידי אברשקה הרועה. גוף הסיפור מציג סדרה של מתחים והרפיות לקראת השיא וההתרה, שבמהלכם אנו עדים לתהליך ההתקשרות של נירה (הגיבורה הראשית) אל העופר, התקשרות שבמהלכה מבשילה יכולת ההתנתקות שלה ממנו. נירה מבחינה בשינויים החלים בעופר ויוצרים את ראשית המפנה, והיא חושבת: "במבי יודע שהוא בשבי." ובהמשך חל עוד מפנה – "ככל שהמשיכה להסתכל בעיניו הרגישה שעיני במבי דומות לעיני ילד..." היא נזכרת בסיפור של אברשקה על בן המלך שנהפך לעופר איילים. הקטע הזה מביא לשיא את ההתקשרות שלה לעופר, כשהיא רואה בו ממד אנושי. ברגע זה נופלת ההחלטה להוציא את העופר לטיול בחורשה כשהוא קשור בחבל. זוהי החלטה נאיבית, מתוך השלכה מהתנהגותם של בעלי חיים מבויתים.

במרחב הפתוח העופר הוא המכתיב את הקצב ואת הכיוון. כאן ניתקים הילדים מהחבל ומנירה ומן העמדה שהיא תנקוט – "נירה, תנסי לעצור אותו בכוח!"

נירה נותרת לבדה בסיטואציית ההכרעה, והקונפליקט מגיע לעיצומו ברגשות הנוגדים הפוקדים אותה – שמחה (על שחרור העופר) ופחד (מה יגידו הילדים).

הסיום הוא אגדתי-מאגי. אברשקה מספר לילדים את אגדת בן המלך, שנהפך לעופר איילים.

בנוף הלילי והמכושף, תחת כיפת השמים הזרועה באלפי עיניים, העופר ששולח לחופשי נוכח נוכחות מאגית, ונירה, שהתנתקה ממנו במישור הריאלי, חוזרת אליו באמצעות האגדה, ובכך מתאפשר מפגש מחודש בעולם

הפנימי, ההזוי. אין כאן תחליף להתמודדות במציאות, אלא זוהי התמודדות במישור נוסף, כמפלט אפשרי במצבי קושי.

ט. סטריאוטיפים ודעות קדומות מובילים להיעדר תקשורת, לקונפליקטים, לעוינות ולסכסוכים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בסיפור **דירה להשכיר** מאת לאה גולדברג, צייר שמואל כץ, ספרית הפועלים, 1959. הסיפור מתאר את קורותיו של בניין בן חמש קומות, שבכל קומה שלו גר דייר ממשפחת בעלי החיים. האיזון העדין מופר בשעה שמתפנה דירה להשכרה בבניין, וחיות שונות שוקלות לשכור אותה.

לפני הקורא נחשפים השוכרים האפשריים והתנגדותם לאחד מהדיירים הנוכחיים. כל שוכר אפשרי מסרב לשכור את הדירה בשל דייר אחר. לבסוף שוכרת את הדירה היונה, על אף שהדירה אינה לרוחה, משום שכדבריה "השכנים טובים בעיני."

הסיפור מדגים לנו קונפליקט בין-תרבותי שמתבטא בסטריאוטיפים ובדעות קדומות שאותם מייצגות החיות השונות המתגוררות במגדל, ומתוך כך מביא להבנה שסטריאוטיפים ודעות קדומות מובילים להיעדר תקשורת, לקונפליקטים, לעוינות ולסכסוכים.

אין ספק **שדירה להשכיר** איננו סיפור פשוט. יש בו רבדים שאף הם תובעים את מימושם. כזהו הרובד הנורמטיבי, שבאמצעותו מנסה ל' גולדברג לשדר ערכים חברתיים הקשורים ביחסי הגומלין בין האנשים החיים ביחד.

ביבליוגרפיה

- אקסליין, וירגיניה (1986). *דיבס הילד מחפש את זהותו*, תל-אביב, ספריית הפועלים
- גולן, א' (1984). *בין בדיון לממשות, סוגים בסיפור הישראלי*, האוניברסיטה הפתוחה
- גרון, רבקה (1998). *יצירות ספרות לגיל הרך*, תל-אביב, מכללת לוינסקי לחינוך
- גרון, רבקה (2004). *לחונות ספרות בגיל הרך*, תל-אביב, מרכז לוינסקי לחינוך
- כהן, אדיר (1990). *להיות שונה*, ביבליותרפיה הלכה למעשה, חיפה, אח סמילנסקי, יזהר (1982). *לקרוא סיפור*, עם עובד
- פיאז'ה, ז' (1969). *תפיסת העולם של הילד*, תרגום א' פורת, ספריית הפועלים.
- Norton, Dona (1995). *Through the Eyes of a Child*, Prentice-Hall, U.S.A, 1995
- גרהם, אמנדה (1987). *ארתור*. איורים: דונה גינל. תרגום: רותי נויגרטן. מסדה
- נירגד, ליה (1991). *נשיקה לשפונזה*. איורים: יוסי אבולעפיה. תל אביב, עם עובד
- הארנב ממושי* / שלומית כהן-אסיף. איורים: אמי רובינגר, הקיבוץ המאוחד, 1988
- העופר המסכן* / עודד בורלא
- מיליגורם* / נורית זרחי
- תום החתול הכחול* / יפה טלרק

ניקולאס, איפה היית? / ליאו ליאוני
הדבורה דבורה / נתן זך
הצב שמיל-שמלאי / שלומית כהן-אסיף
הדג שלא רצה להיות דג / ליאו ליאוני
חברים טובים / עודד בורלא
מעשה בעופר איילים / ע.הלל
דירה להשכיר / לאה גולדברג
גיליתי חתולה בסבך / נורית זרחי